

Серцевий ритм та реактивність нервової системи дітей 13–14 років, які проживають у різних соціально-економічних умовах

Резюме

Процесс урбанизации определил основные типы ведения хозяйства: сельское и городское, которые различаются социально-экономическими условиями проживания населения. Отмечаются особенности функционального состояния сердечно-сосудистой системы и реактивности нервной системы мальчиков и девочек 13–14 лет, которые проживают в населенных пунктах с различными социально-экономическими условиями ведения хозяйства: сельскохозяйственным, смешанным (сельскохозяйственным и промышленным) и промышленным.

Summary

Urbanization process determines some main types of economy management: rural and urban. They differ from one another in social-economic conditions in which inhabitants live. The article deals with the peculiarities of a functional state of a cardiovascular system and nervous system reactivity of boys and girls, aged 13–14, living in areas with different social-economic conditions of economy: agricultural, mixed (agricultural and industrial) and industrial.

Актуальність. Інформатизація та використання новітніх технологій вимагає від сучасної людини високих професійних навичок та якостей в тій або іншій сфері науки, що зумовлює поступове удосконалення та розвиток суспільного досвіду в країні. Разом з тим науково-технічний прогрес безпосередньо через виробництво матеріальних благ та їх користування, розширення інформаційного простору збільшує фізіологічне та психічне навантаження на організм, яке спричиняє виникнення професійних і суспільних хвороб, зниження імунітету, зменшення рухової активності у зв'язку з централізацією та механізацією виробництва та побуту. Рівень цього впливу залежить від багатьох чинників, що визначаються як зовнішнє середовище.

Зовнішнє (навколишнє) середовище включає в себе природне і соціальне середовище. Природне середовище складається з біо-, гідро-, атмо- та літосфери, які перебувають під впливом космосфери як у природному, так і в зміненому (антропогенному, техногенному) вигляді. Соціальне середовище складається з різноманітних підсистем соціальної інфраструктури суспільства. Чинники кожної підсистеми справляють суттєвий вплив на стан здоров'я населення.

Цілком зрозуміло, що населення великих міст зазнає більшого впливу антропо- та стресогенних навантажень. Разом з тим населення сіл та малих міст меншою мірою потерпає від гіподинамії, яка має місце у містах із високим рівнем розвитку ви-

робництва та інформатизації. Особливу групу населення в цьому контексті формують діти, які отримують подвійний "удар" — гено- та фенотипічний.

Аналізуючи проблеми співвідношення спадкоємних ознак і середовища, А. Анастасі відмічав, що необхідно ставити питання, скільки у тій або іншій ознаці людини генетичного, скільки від середовища і як відбувається взаємодія між ними [7].

У літературі наводяться досить високі значення спадковості психодинамічних ознак, що належать до різних аспектів темпераменту і здібностей, однак вони трохи менші, ніж інші системні ознаки. Б.А. Никитюк [5], Л.П. Сергієнко [8] вказують, що морфологічні, фізіологічні і психічні (психодинамічні) якості людини значною мірою визначаються генетичними факторами, причому морфологічні ознаки більшою мірою, ніж психофізіологічні. Генетичний вплив реалізується не рівномірно, а виявляється по-різному на різних етапах онтогенезу генів. Доведено істотне зниження генетичних впливів у період пубертатного дозрівання.

Зниження генетичних впливів можна пояснити з позицій Н.П. Дубиніна [навед. за 7], як дві програми спадкування — біологічної і соціальної. У періоди зниження активності генетичної програми, зокрема, у пубертатний період більшою мірою активізується, ймовірно, соціальна програма.

Нині відомо багато праць, у яких показано, що окремі тілесні ознаки різною мірою пов'язані з рисами людської діяльності: ру-

ховими навичками, психомоторною, фізичною витривалістю і силою. Цей взаємозв'язок виявляється також в адаптаційних і захисно-компенсаторних реакціях людей, які мають різні типи нервової системи, що особливо важливо для розуміння індивідуальної реактивності на вплив факторів зовнішнього середовища і вибору диференційованої системи впливів, найбільш адекватних даному індивідууму [3].

Мета дослідження: визначити особливості серцево-судинної та нервової систем дітей обох статей, які мешкають у населених пунктах різного типу господарювання: сільськогосподарському, сільськогосподарсько-промислового та промислового.

Завдання дослідження:

1) визначити функціональний стан серцево-судинної системи за допомогою електрокардіографічних досліджень з використанням варіаційної пульсометрії у хлопців та дівчат 13–14 років, які проживають у різних соціально-економічних умовах;

2) встановити особливості реактивності нервової системи підлітків досліджуваного віку та статі залежно від місця проживання;

3) проаналізувати взаємозв'язок показників серцево-судинної системи, типологічних особливостей нервової системи

і результатів деяких рухових тестів у підлітків з різних населених пунктів.

Методи та організація дослідження. На основі аналізу 100 R—R інтервалів визначено параметри серцевого ритму: середній показник тривалості R—R (M), моду випадкової величини (Mo), амплітуду моди (AMo), варіаційний розмах (DX) та індекс напруги (IH) [6], а також показники типологічних реакцій нервової системи: просту зорову та слухову (Mx та Mz), силу нервових процесів (Kc) [1, 2], швидкість обробки інформації (ШОІ), коефіцієнт врівноваженості (Ky), які дозволяють зробити висновки про стан соматичного здоров'я дітей, що проживають у населених пунктах з різними соціально-економічними умовами. Тестуванню підлягали діти обох статей з селища міського типу Народичі (Житомирська область), населення якого переважно працює на сільськогосподарських підприємствах; з міста Овруч (Житомирська область) змішаного типу господарювання, населення якого працює як на сільськогосподарських, так і на промислових підприємствах; з міста Чернігів — обласний центр, населення якого працює на промислових підприємствах. Обстеженню підлягали хлопці та дівчата віком 13–14 років у кількості 318 осіб.

Результати дослідження та їх обговорення. Аналіз результатів варіаційної пульсометрії у хлопців та дівчат 13–14 років виявив тенденцію до погіршення показників, які відображають централізацію регуляторних механізмів серця (M, Mo, AMo, DX, IH) відносно території помешкання. Найменший інтервал R—R (M) отримано у хлопців з Народичів, який в 13 років становив 0,65±0,07 с, в 14 років — 0,68±0,05 с. Більший показник отримано у хлопців з Овруча (13 років — 0,68±0,15 с, 14 років — 0,74±0,14 с) та Чернігова (13 років 0,68±0,15 с, 14 років — 0,73±0,14 с). У дівчат 13 років різниця не спостерігається: Народичі — 0,65±0,08 с, Овруч — 0,64±0,10 с, Чернігів — 0,65±0,10 с (табл. 1).

У віці 14 років найменші показники інтервалу R—R спостерігаються у дівчат з Народичів (0,72±0,09 с) та Чернігова (0,73±0,15 с), найбільший — у дівчат з Овруча (0,75±0,12 с).

Показник Mo має найменші значення у дітей з Народичів (0,66±0,10 с) і Овруча (0,66±0,09 с), найбільші — з Чернігова (0,84±0,13 с). В 14 років мінімальне значення показника у хлопців з Народичів (0,67±0,04 с) та Овруча (0,74±0,14 с),

Таблиця 1. Множинні коефіцієнти кореляції сили лівої та правої кисті з показниками серцевого ритму хлопців та дівчат 12–14 років, що мешкають у різних соціально-економічних умовах

Населений пункт	Кисть	12 років				13 років				14 років			
		M	Mo	AMo	IH	M	Mo	AMo	IH	M	Mo	AMo	IH
<i>Хлопці</i>													
Народичі	Права	0,068	0,312	-0,189	-0,049	-0,299	-0,126	0,380	0,584	0,014	0,106	0,340	0,399
	Ліва	-0,508	-0,636	0,761	0,874	-0,718	-0,565	0,865	0,976	-0,239	-0,079	0,251	0,238
Овруч	Права	-0,089	-0,062	0,197	0,229	0,094	0,049	-0,014	-0,146	-0,169	-0,138	0,154	0,016
	Ліва	-0,216	-0,214	0,405	0,426	0,107	0,049	-0,138	-0,212	-0,026	0,020	0,018	-0,007
Чернігів	Права	-0,189	-0,215	-0,148	-0,025	-0,046	-0,043	0,140	0,082	0,036	0,009	0,139	0,001
	Ліва	-0,021	-0,043	-0,116	0,011	0,095	0,073	0,062	0,033	-0,047	-0,046	0,162	0,002
<i>Дівчата</i>													
Народичі	Права	-0,116	-0,150	0,068	0,204	0,327	0,226	-0,530	-0,540	0,588	0,580	-0,513	-0,663
	Ліва	0,079	-0,083	-0,037	0,216	0,085	0,131	-0,378	-0,386	0,124	0,095	-0,263	-0,237
Овруч	Права	0,073	0,121	0,120	0,149	0,076	0,051	-0,283	-0,255	0,243	0,325	-0,233	-0,180
	Ліва	-0,200	-0,183	0,039	0,146	0,244	0,225	-0,235	-0,284	0,305	0,373	-0,281	-0,252
Чернігів	Права	-0,053	-0,033	0,047	0,153	0,045	0,026	0,097	-0,014	0,205	0,166	-0,193	-0,272
	Ліва	-0,006	0,020	0,017	0,123	-0,115	-0,178	0,201	0,066	0,201	0,182	-0,114	-0,119

найбільше — у хлопців з Чернігова (0,76±0,14 с). У дівчат найвірогідніша різниця спостерігається у віці 14 років: Народичі — 0,71±0,09 с, Овруч — 0,75±0,12 с, Чернігів — 0,80±0,14 с (табл. 2).

Аналогічна тенденція зберігається за показниками DX та ІН. Максимальні значення показника ІН, який відображає ступінь напруги регуляторних механізмів ритму серця, отримані у хлопців віком 13 років, що мешкають у Народичах (280,60±276,30 ум. од.), та у дівчат того ж віку з Овруча (204,70±205,45 ум. од.), що викликає занепокоєння. У хлопців та дівчат віком 14 років із сільських та сільськогосподарсько-промислових населених пунктів спостерігається досить високий показник індексу напруги у порівнянні з підлітками промислового міста. Діапазон значень цього по-

казника перебуває в межах 104,55—147,72 ум. од., тоді як у дітей з Чернігова він становить 72,60—89,11 ум. од. Вірогідність відмінностей за t-Ст'юдента знаходиться в межах значимої і становить P<0,05.

Разом з тим необхідно зазначити, що Народичі та Овруч згідно з Законом України "Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи" (додаток № 1 до постанови Кабінету Міністрів УРСР від 23 липня 1991 р. № 106) знаходяться у несприятливих з огляду на радіоактивне забруднення умовах. Селище міського типу Народичі згідно з цим законом віднесено до II зони радіоактивного забруднення, м. Овруч — до III.

Зважаючи на це, даний факт може свідчити про перенапругу систем регуляції на межі зриву адаптації серцево-судинної системи у дітей 13—14 років. Деякі автори [1] вказують на вікове підвищення цього показника у віці 13—15 років, разом з тим у

інших статевих-вікових групах цей показник менше в 2—3 рази. Результати наших досліджень збігаються з даними І.О. Тупіцина, В.Б. Нестеренко, Т.Ю. Круцевич, які вказували на синдром зміни вегетативної регуляції у дітей, що народились у рік аварії на ЧАЕС [9], підвищення тонуусу симпатичної нервової системи при високому накопиченні радіонуклідів [4], більш високий рівень централізації вегетативної регуляції серцевого ритму та підсилення симпатичного впливу у дітей 13—14 років, які мешкають у II—III зонах радіоактивного забруднення [2].

Вивчаючи психофізіологічні показники, які відображають типологічні особливості вищої нервової діяльності, ми використовували методику довільних рухових реакцій, які інтерпретуються нами з погляду прояву типологічних особливостей вищої нервової діяльності і можуть свідчити про деякі риси темпераменту людини. Встановлення взаємозв'язку реактивності нервової системи з руховими тестами

Таблиця 2. Показники варіаційної пульсометрії у хлопців та дівчат 13—14 років, що проживають в різних соціально-економічних умовах

Показник	Вік	Населений пункт						Р – хлопців			Р – дівчат		
		Народичі		Овруч		Чернігів		Народичі – Овруч	Народичі – Чернігів	Овруч – Чернігів	Народичі – Овруч	Народичі – Чернігів	Овруч – Чернігів
		Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчат	Хлопці	Дівчат						
		M±m	M±m	M±m	M±m	M±m	M±m						
M, с	14	80,00 ±12,25	75,00 ±5,50	63,72 ±10,24	62,50 ±11,00	63,47 ±3,93	64,75 ±3,39	P<0,01	P<0,01	P>0,05	P<0,001	P<0,001	P>0,05
	13	0,65 ±0,07	0,65 ±0,08	0,68 ±0,10	0,64 ±0,10	0,68 ±0,15	0,65 ±0,10	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05
Mo, с	14	0,68 ±0,05	0,72 ±0,09	0,74 ±0,14	0,75 ±0,12	0,73 ±0,14	0,73 ±0,15	P<0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05
	13	0,66 ±0,10	0,65 ±0,09	0,66 ±0,10	0,64 ±0,11	0,84 ±0,13	0,65 ±0,11	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05
AMo, %	14	0,67 ±0,04	0,71 ±0,09	0,74 ±0,14	0,75 ±0,12	0,76 ±0,14	0,80 ±0,14	P<0,05	P<0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05
	13	46,43 ±18,50	35,17 ±13,78	34,97 ±11,24	36,79 ±12,81	41,42 ±15,45	34,95 ±14,98	P>0,05	P>0,05	P<0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05
DX, с	14	40,67± 10,79	36,67 ±11,20	34,18 ±11,55	32,34 ±11,92	36,42 ±14,40	34,65 ±12,67	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05
	13	0,22 ±0,14	0,30 ±0,13	0,26 ±0,10	0,22 ±0,11	0,44 ±0,12	0,40 ±0,11	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P<0,01
ІН, %/с ²	14	0,25 ±0,11	0,29 ±0,12	0,26 ±0,14	0,30 ±0,11	0,34 ±0,11	0,34 ±0,20	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05
	13	280,60 ±276,30	145,17 ±164,89	123,62 ±92,68	204,70 ±205,45	72,60 ±64,86	88,52 ±115,10	P>0,05	P>0,05	P<0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05
	14	147,72 ±80,38	117,41 ±87,03	134,12 ±97,37	104,55 ±115,06	88,01 ±65,69	89,11 ±66,46	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05	P>0,05

свідчить про залежність результатів виконання вправ на швидкість, силу, гнучкість і витривалість від стану та контролю з боку центральної нервової системи за довільними руховими діями. Разом з тим, нами встановлено кореляційні зв'язки, які при детальному розгляді мають особливості відносно території помешкання та відображають взаємозв'язок нервової регуляції, серцево-судинної системи та рухової підготовленості дітей.

Так, в 13 років у хлопців, що мешкають у селищі міського типу Народичі, при низьких абсолютних показниках сили правої і лівої рук переважають коефіцієнти ліворукості і відмічається велика кількість негативних взаємозв'язків з M_x ($r=-0,66$), M_z ($r=-0,473$), складною реакцією вибору ($r=-0,755$), K_y ($r=-0,62$), що не спостерігається в інших статеві-вікових групах та населених пунктах.

Крім того, у даного контингенту дітей спостерігались високі негативні кореляційні зв'язки динамометрії лівої руки з показниками тривалості кардіоінтервалу $R-R$ (M) ($r=-0,718$) та M_o ($r=-0,565$) і високі позитивні — з показниками амплітуди моди $A M_o$ ($r=0,865$) та індексу напруги (IH) ($r=0,976$) (див. табл. 1). Тобто, чим вище показник динамометрії лівої руки, тим менша активність гуморального каналу регуляції ритму серця і тим більша активність симпатичної регуляції та ступінь напруги (централізації) регуляторних механізмів ритму серця. Даний зв'язок спостерігається і щодо сили правої кисті, хоча перебуває на невисокому рівні. Крім того, як зазначалось вище, саме в цьому віці у хлопчиків з Народичів спостерігаються високі значення індексу напруги ($280,60 \pm \pm 276,30$ ум. од.) на відміну від інших населених пунктів, де IH нижче в 2—4 рази.

На нашу думку, цей факт пов'язується з дезадаптацією систем регуляції серцевого ритму за рахунок централізації регуля-

торних механізмів серця з домінують правої півкулі в регуляції довільних рухів, що підтверджує психоневротичне походження інверсії сильнішої руки.

Поряд з тим, із збільшенням сили правої руки та перевагою над лівою коефіцієнти кореляції знижуються, але згадана вище тенденція залежності динамометрії лівої руки від показників серцевого ритму зберігається.

Подібна закономірність спостерігається у хлопців, що мешкають в м. Овручі: у віці 12 років встановлено високий зв'язок лівої руки з показниками M , M_o , $A M_o$ та IH, який зменшується в 13 років, а в 14 років зникає, хоча в даному населеному пункті перевага лівої руки над правою не спостерігалась.

Висновки

1. У підлітків 13—14 років, що мешкають у селищі міського типу Народичі та місті Овруч, спостерігається високий рівень централізації вегетативної регуляції серцевого ритму та підсилення дії симпатичної нервової системи на рівні дезадаптації серцево-судинної системи.

2. Показники серцевого ритму у дітей, що мешкають в населених пунктах з різними соціально-економічними умовами проживання, мають залежність від рівня забруднення території радіонуклідами різного спектра дії: чим вище забруднення, тим гірші результати кардіографічних досліджень.

3. У хлопців 13 років, що мешкають у селищі міського типу Народичі, при низьких абсолютних показниках сили правої і лівої рук переважають коефіцієнти ліворукості і відмічається велика кількість негативних взаємозв'язків з показниками реактивності нервової системи, що не спостерігається в інших статеві-вікових групах та населених пунктах.

4. У дітей з селища міського типу Народичі спостерігаються високі негативні кореляційні зв'язки динамометрії лівої руки з

показниками тривалості кардіоінтервалу $R-R$ (M) та моди кардіоінтервалів (M_o) і високі позитивні — з показниками амплітуди моди ($A M_o$) та індексу напруги (IH). Тобто, чим вище показник динамометрії лівої руки, тим менша активність гуморального каналу регуляції ритму серця і тим більша активність симпатичної регуляції та ступінь напруги (централізації) регуляторних механізмів ритму серця.

1. Круцевич Т.Ю. Методические рекомендации по определению индивидуально-типологических особенностей реактивности нервной системы детей и подростков при организации занятий по физическому воспитанию и спортивной тренировке. — К.: Госкомспорт УССР, 1990. — 42 с.

2. Круцевич Т.Ю. Управление физическим состоянием подростков в системе физического воспитания. Дис. ... д-ра наук по физ. восп. и спорту: 24.00.02. — К., 2000. — 502 с.

3. Монаенков А.М. Иммунологическая реактивность и тип нервной системы. — М.: Медицина, 1970. — 270 с.

4. Нестеренко В.Б. Радиационно-экологические последствия Чернобыльской катастрофы и эффективность радиационной защиты детей в пострадавших районах Беларуси. Институт радиационной безопасности "Белрад". — Минск, 1999. — 16 с.

5. Никитюк Б.А. Близнецовый метод в морфологии человека //Материалы симпозиума по генетическим исследованиям развития человека на основе изучения близнецовых пар. — М., 1974. — С. 4—20.

6. Ритм сердца у спортсменов /Под ред. Р.М. Баевского и Р.Е. Мотылянской. — М.: Физкультура и спорт, 1986. — 144 с.

7. Русалов В.М. Биологические основы индивидуально-психологических различий. — М.: Наука, 1979. — 350 с.

8. Сергиенко Л.П. Генетика и спорт. — М.: Физкультура и спорт, 1990. — 172 с.

9. Тупицын И.О. Дети Чернобыля: Эколого-физиологический аспект. — М., 1996. — 168 с.